

І.С.Монолатій

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ЕТНОПОЛІТИЧНА СФЕРА: СУБ'ЄКТИ І ТЕНДЕНЦІЇ ІМПЕРСЬКОГО ПРОСТОРУ

Не так давно центральні та східні європейці опинилися перед фактом серйозних змін своєї цілісної життєвої системи, коли радикально змінилися політичне життя їхніх суспільств та їхні соціально-культурні параметри. Як суб'єкти суспільного життя громадяни нових державних утворень виявилися на зламі часу в смузі конфронтації. В світлі нових політологічних концепцій їхні долі почали трактувати з урахуванням зміни етнічних процесів в умовах соціально-політичної трансформації, через суперечності і конфлікти в етнополітичній і національно-побутовій сферах. Тому пошук чинників пом'якшення міжетнічних суперечностей має велике значення для науковців і політиків¹.

Однією з найбільших поліетнічних територій у Європі кінця XIX — початку XX ст. була Західна Україна. Унікальна сучасна етнокультурна мозаїчність цього регіону — результат численних етнічних міграцій, у ході яких між етносами складалися відносини компліментарності або ж ворожості². Унаслідок цього, кожен з етносів західноукраїнського регіону в своїй поведінці не був і не міг бути вільним від історичної пам'яті, політичної культури, традиційної соціальної поведінки своїх етносів за межами краю³.

В сучасній політологічній науці вже комплексно досліджено проблему міжетнічної взаємодії, яку реалізовано на прикладі західноукраїнської етнополітичної сфери в період між двома світовими війнами⁴.

Хронотоп нашого дослідження — новітнє реформування монархії Габсбургів — перетворення централізованої Австрійської монархії на дуалістичну Австро-Угорську (1867), надання провінціям політичної автономії (1869), запровадження виборчого права для робітників (1897), загального виборчого права (1905) і, одночасна тривала політична криза аж до падіння Дунайської монархії у 1918 р. Цей часово-історичний період можна умовно окреслити як біполярний макросвіт — з однієї сторони, лояльності до імперії, а з іншої — етнічного відродження упосліджених етнонаціональних спільнот і подальшого творення самостійних держав.

Виходячи з цього, вивчення проблеми, яка винесена в заголовок статті, пропонуємо здійснювати за наступною схемою: проаналізу-

вати етносоціальний склад населення західноукраїнського регіону; з'ясувати функціонування в західноукраїнській етнополітичній сфері міжетнічної дистанції; визначити ініціативи Австро-Угорщини у сфері етнонаціональної політики щодо західноукраїнського регіону.

Витоки формування поліетнічності західноукраїнського регіону — австрійських Галичини і Буковини — сягають ще часів середньовіччя і Нового часу, коли на ці землі були спрямовані добровільні і політичні міграційні хвилі. За певних обставин це були пошук пристанища екстериторіальних євреїв й трудова еміграція німців. Етнічні суб'єкти Галичини і Буковини помітно відрізнялися тим, що одні з них (зосібна, євреї) проживали здебільшого у містах і містечках, інші — в селах, де значна частина етнічної української більшості співіснувала з німецькими колоністами, польськими селянами й осадниками.

Населення Галичини складало дві більші спільноти, поляки та русини-українці (приблизно по 40-45% кожна), та єврейська меншість (приблизно 10–12%). У східній частині русино-українці становили виразну більшість — 65%, тоді як поляків було близько 20%, а євреїв — приблизно 10%. Стосовно останніх, то у ХІХ ст. тут було сконцентровано 253 таких громади із відомих 559 в Австро-Угорщині. До них додавалися поселення німецьких колоністів (приблизно 2,5%) та поодинокі вірменські громади, асимільовані в ХІХ ст. місцевими поляками⁵. До того ж, австрійські німці, представники нації-держави, в умовах Західної України де-факто були лише однією з етнічних меншин.

Міжетнічні суперечності найгостріше проявилися у містах і містечках регіону. Їх уособлювали умовні «паралельні світи» — ситуація, коли представники різних націй проживали на сусідніх вулицях, площах в одному місті, але у повсякденному побуті майже не контактували між собою, вели відмінне культурне, політичне, духовне та економічне життя. Ті ж нечисленні факти випадкових зіткнень інтересів породжували прояви ксенофобії. Таку ситуацію характеризують явища «потрійного Львова» (Львів — український, Львів — польський, Львів — єврейський); потрійних, а іноді «квартетних» чи «подвійних» Станиславова, Дрогобича, Тернополя, Коломиї, Ярославя, Яворова та ін. Однак, якщо ще на початку ХІХ ст. такий поділ на «паралельні світи» був безсумнівним, то вже в 1867–1914 рр., під впливом урбанізаційних процесів, поширення запізнілої модернізації в Галичині, він почав поволі зникати⁶.

Складні і водночас глибинні демографічні процеси у Галичині у останній третині XIX — на початку XX ст. створювали передумови для поглиблення соціальних та міжетнічних протиріч. Адже процеси націоналізації місцевих етнічних громад, неухильне набуття їх представниками національної самосвідомості, формування відмінних, а то й вороже налаштованих щодо інших етносів національних ідентичностей, як стверджує А.Круглашов, бурхливо розгорнулися в Східній Європі на рубежі XIX–XX ст.⁷ Знаковою еволюцією називає М.Гон зміни в етнополітичній поведінці етнічних спільнот на західноукраїнських землях протягом другої половини XIX — на початку XX ст. З одного боку, це — своєрідне споріднення з імперіями (у нашому випадку — Австро-Угорщиною), лояльність щодо них, та виникнення рухів упосліджених етнонаціональних спільнот з метою створення власних держав, з другого⁸.

Стосовно ж політичної структуризації етнонаціональних спільнот в австрійській Галичині, то його усталенню сприяло поширення нового критерію ідентичності — результат еволюції її детермінованості від релігійної до етнічної. Звідси — й функціонування нового ідентиду, політизація свідомості, що й були передумовою формування етнічних рухів. Відбувалася й поступова зміна наголосів від домагань культурницького штибу до політичних, твердження про етнічну самобутність, подолання імперської політико-державницької ідентичності й перші ознаки ірредентизму⁹.

Суттєвий приклад такого явища — наявність внутрішнього розколу, аритмії в процесі політизації зокрема української спільноти Галичини, що засвідчило й асинхронність її відмежування від старих ідентидів і політичних орієнтацій. Однак в українців вони проявилися дуже слабо, аніж у інших народів Австро-Угорщини, оскільки вони не мали тривалих традицій державності, знаходилися на значно нижчому щаблі економічного та культурного поступу. До кінця існування Дунайської монархії, незважаючи на формальні можливості та існуючі конституційні механізми, так і не було вирішене українське національне питання. Внаслідок геополітичних інтересів Відня українська проблема не спромоглася одержати відповідного політичного резонансу¹⁰. За умов конституціоналізму в Австро-Угорщині, де формально гарантувалися загальногромадянські та національні права народів, участь української більшості в системі політичних відносин була вкрай утруднена. Ситуація ускладнювалася позицією Відня щодо захисту привілейованих націй в Галичині — поляків та німців¹¹.

Особливістю єврейства в регіоні було те, що воно досить швидко асимілювалося у місцеве німецьке або польське середовище, набагато рідше — у русино-українське середовище. Суспільне становище євреїв було найбільш специфічним і суперечливим. За своєю соціальною структурою вони були близькі до панівних національностей (поляків і німців), але, водночас, будучи рівноправними австрійськими громадянами, були позбавлені прав національної спільноти¹².

Винятковим явищем було й існування дискурсу німецької ідентичності, яка була пов'язана з комплексом політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних проблем існування в австрійській час тут чисельної німецької етноспільноти. Приблизно до останньої третини ХІХ ст., а відтак в 1869 р. (коли офіційною мовою краю стала польська) формально зникла її асиміляційна функція. Можна стверджувати, що саме до половини ХІХ ст. політичні та економічні заходи Габсбургів у проектуванні німецько(мовно)ї асиміляційної ідентичності загалом збігалися із загальними інтересами східно-європейської стабільності та політики Відня в національному питанні. Впродовж ХІХ ст. — 1914 рр. німці Галичини поступово перетворилися на самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне національне життя в рамках існуючої монархії, забезпечення мирного співіснування з іншими народами краю. Отже, існуючий в галицькому соціумі етнонаціональний поділ та етнополітика Відня, створювали численні передумови для посилення міжетнічної напруги й конфронтації. Конфліктогенним фактором міжетнічної взаємодії виявилася й особливості проживання спільнот у регіоні.

Найбільш багатонаціональною серед усіх австрійських провінцій була Буковина, в якій проживали представники дев'яти націй і щонайменше восьми віросповідань. На час анексії Буковини Австрійською імперією (1774 р.) населення краю становили православні русини-українці та молдавани, росіяни-старообрядовці, євреї-сефарди, роми (цигани), вірмени, греки, болгари. Тут конкурувало між собою п'ять національних угруповань: русини-українці, румуни, німці, євреї, поляки. Основними етносами тут були русини-українці (41%) та румуни (31,7%), проживали євреї (12–13%), німці (8–9%), поляки (3–4%)¹³. Одночасно в рамках Австрійської імперії Буковина була однією з найбільш економічно нерозвинутих провінцій, її культурною окраїною.

Важливою особливістю суспільно-політичної ситуації на Буковині було те, що внаслідок приблизної рівності сил і пануючої в краї атмосфери взаємної терпимості жодна з етнічних чи релігійних громад не могла реально претендувати на виключність і гегемонію¹⁴. Запобігання міжетнічному розколу на соціальному та професійному ґрунті можна вважати певної успіхом економічної складової етнополітичного менеджменту Габсбургів на Буковині. У багатьох історичних випадках тут спостерігалось виразне відмежування від зв'язків «напрямую» з представниками народів-мешканців краю (зокрема як румунами, так і поляками, чи німцями)¹⁵. До того ж, як зауважує В. Бурдяк, конструювання моделі співжиття різних етносів за наявності інтенсивних міжетнічних контактів стало досить хрестоматійним для позначення регіональної самосвідомості Буковини і втіленням високого ступеня етнічної толерантності у понятті буковинізм¹⁶.

Не викликає сумніву, що саме релігія відіграла найвагомішу роль серед компонентів, які формували простір міжетнічної соціокультурної дистанції на імперському, а відтак — на постімперському просторах¹⁷.

Тогочасна Галичина відповідала поняттю «перехідного прикордоння», оскільки саме тут поляки та українці були тісно пов'язані в культурному, релігійному та історичному плані і могли розуміти одне одного без перекладача. Однак, незважаючи на це, крайові й місцеві органи державної виконавчої влади і самоврядування, правосуддя, управління освітою тощо перебували в руках поляків, а фактично під контролем місцевої польської земельної аристократії.

На 1910 р. населення Галичини (за віровизнанням) склали римо-католики (46,49%), греко-католики (42,13%), іудеї (10,86%), протестанти (0,48%), православні (0,03%), інші (0,01%)¹⁸. Стосовно ж Буковини, то, згідно з статистичними даними 1910 р., населення тут склали православні (68,37%), іудеї (12,9%), римо-католики (12,31%), греко-католики (3,27%), протестанти (3,1%), вірмени (1,2%), ліповани (0,4%), інші (0,02%)¹⁹.

Міжетнічна соціокультурна дистанція між спільнотами Галичини і Буковини визначалася, з одного боку, дією політичних і конфесійних чинників, а з іншого — соціально-економічними умовами. Визначальну роль у виникненні бар'єрів між «новими» і «старими» жителям тієї чи іншої місцевості досліджуваного регіону відіграла тривалість перебування в межах соціокультурного

простору. Етносоціальне «насичення» дефініції іншості простежувалося також на зрізах «іудеї — християни», «міські — сільські спільноти», «бідній — багатий». Міжетнічна дистанція не завжди означала почуття ізольованості в ширшій суспільній цілісності, і тоді етнічна група, зберігаючи свою окремішність, мала одночасно свідомість належності до більшої спільноти. Були й випадки, коли дистанція породжувала відчуженість, а замість відчуття ширшої спільноти з'являлися незадоволення або ворожість. Така відчуженість стала результатом неможливості реалізації в певних умовах важливих для спільноти етнополітичних орієнтацій, культурних цінностей або економічних інтересів.

Аналізуючи пріоритети етнонаціональної політики Відня щодо західноукраїнського регіону слід констатувати, що за умов формального дотримання прав етнічних спільнот дуалістичної імперії і офіційної толерантності Габсбургів проглядалися неприховані імперські амбіції «упокорення» національних прагнень упосліджених етнонаціональних спільнот, зокрема на українських етнічних територіях. Підхід до національностей в Австро-Угорській дуалістичній імперії був пов'язаний із знаменитою ХІХ-ю статтею австрійської конституції. Основний закон широко декларував загальні демократичні права громадян імперії: рівність перед законом, недоторканість приватної власності, свободу совісті слова, друку, зборів, створення політичних і громадських об'єднань, право на освіту та вільний вибір професії, право на захист особистої свободи (ув'язнення особи дозволялося лише на підставі судового вироку). Конституція визнала рівноправність усіх народів держави і їх непорушне право зберігати і розвивати свою мову²⁰. Однак ст. ХІХ про рівноправність народів та їх мов не отримала дальшого роз'яснення в законодавстві і трактувалася по-різному в залежності від політичної ситуації. Нації ж як такі не розглядалися як суб'єкти права, хоча передача права рішення в індивідуальних питаннях місцевим автономним органам влади на практиці визнавала нації саме такими. Окрім цього, багато рішень, заснованих на ст. ХІХ, мали ненавмисно шкідливий ефект, оскільки відчужували нації одну від іншої та від ідеї єдиної держави. Результатом цього стала подальша етнізація австрійської політики, яку пізніше було перенесено в політичне життя держав-наступниць імперії Габсбургів²¹.

Центральна влада більш охоче робила поступки у національному питанні консолідованим польським силам, ніж організаційно

розпорошеним українцям. У 1861 р. Галичина отримала автономію з крайовим сеймом і крайовим урядом, але поляки мали в них переважну більшість. Від 1867 р. урядовою мовою в королівстві стала польська. Спроби поділу краю на українську і польську частини залишалися безуспішними. Польські організації не бажали ділитися територією. До того ж в рамках наданої Галичині автономії поляки перетворилися в групу, яка домінувала не тільки соціально, але і політично в цій етнічно-різномірній провінції²².

Польські політичні еліти цієї провінції упродовж усього дуалістичного періоду були для Відня майже ідеальним партнером — вони завжди надавали перевагу компромісам і були готові на тимчасові поступки, тобто повністю відповідали Відню у стилі підходу до національних проблем. Однак внутрішньополітичні протиріччя з українцями та загроза адміністративного поділу провінції за етнічним принципом суттєво обмежували радикалізм польських вимог в адресу Відня. Поляки були змушені вибирати між жорсткою опозицією дуалізму і послідовним відстоюванням вимог федералізації імперії і пошуками компромісу в рамках дуалістичної моделі. При тому, що федералістські настрої домінували серед галицьких поляків, вибір, не без внутрішньої боротьби, було зроблено на користь компромісу з Віднем.

Обмежений федералізм, встановлений «компромісною» згодою Габсбургів з польською аристократією в 1869 р., меншою мірою відтворював характер домовленостей 1867 р. з угорською олігархією. Угода давала польській еліті повний контроль над Галичиною і панування над українцями і євреями, які разом склали більшість населення провінції (43,7 і 11,8 %) відповідно. Місцевий польський істеблішмент зберігав своє панування і домінування польської мови за допомогою корумпованих виборчих практик та заборон в культурній політиці. Все це отримувало мовчазну підтримку Габсбургів в обмін на польську підтримку уряду в австрійському парламенті²³.

Аналогічно, як і Галичина, у 1861 р. Буковина отримала автономію. Але буковинські українці подібно до галицьких, теж не могли здобути достатні культурно-національні права. Ні один із представників українського населення — найчисельнішого й автохтонного на Буковині — ніколи не посідав помітної посади в крайових чи повітових урядових установах. На основі австрійського законодавства 60-х рр. XIX ст. на Буковині сформувалася система органів самоврядування. Воно здійснювалося на двох рівнях

— крайовому (сейм) та громадському (міському і сільському). Сеймові повноваження стосувалися перш за все крайових господарських справ, питань соціального та культурного розвитку. Буковинський крайовий сейм володів правом звернення до центральних органів влади, обговорення загальнодержавних законів, встановлення додаткових місцевих податків. Але його рішення не були остаточними: вони санкціонувались імператором. Вплив крайового сейму постійно зростає, хоча «сеймова автономія» Буковини так і не піднялася до рівня найбільш розвинутих австрійських земель. І це при тому, що саме Буковина у 1910 р. дала Австрії зразок національного компромісу в організації сеймової діяльності, відомий в історії під узагальнюючою назвою «буковинська злагода». Це явище, обумовлене місцевими, суто буковинськими обставинами толерантності та взаєморозуміння, доповнені поліетнічною свідомістю, могло існувати лише у стабільній громадсько-політичній системі²⁴.

Завдяки «згоді» 1910 р. Буковина уникла в передвоєнний період масштабних міжетнічних конфліктів, а національні рухи отримали можливість розвиватися, не завдаючи шкоди один одному. На Буковині ж вдалося уможливити згоду інтересів відразу чотирьох народів — поляків, німців, українців та румунів. Нічого подібного так і не відбулося в Богемії, Трансільванії чи Галичині — провінціях, які справді мали велику політичну та історичну вагу для Габсбургів.

Виходячи з розуміння сутностей платформ взаємодії етнонаціональних спільнот Галичини і Буковини можна стверджувати, що вони вказували на певну співучасть у розбудові дуалістичної монархії на регіональному рівні. У Галичині досліджуваного періоду ступінь і характер етнополітичної мобілізації етнонаціональних спільнот показав наявність організованих етнічних рухів та відповідних етнонаціоналізмів, а на Буковині — присутність етнічної і політичної толерантності, яка певною мірою «гасила» спроби націоналізації етнічних рухів і зростання, а подекуди й лише зародження етнонаціоналізмів. Захист культурних символів та економічних інтересів визначали й сутність завдань, що були агреговані політичними акторами імміграційних етнічних меншин — євреїв, до певної міри (враховуючи домінуючу аполітичність) німців.

Отже, проаналізувавши суб'єкти і тенденції західноукраїнської етнополітичної сфери на імперському просторі, слід констатувати відмінність між ареальним та дисперсним характером проживання

українців і поляків, а також імміграційних меншин, а також соціальну неструктурованість більшості етнонаціональних спільнот, що проживали в західноукраїнському регіоні. На імперському просторі Габсбургів центральне і крайове законодавство визначало «правила гри» суб'єктів міжетнічної взаємодії, спрямовані на захист прав етнічних меншин. Воно й було засобом кореляції етнополітичної поведінки «чужих». Разом з тим, мінімізації міжетнічної напруги й суперечностей в західноукраїнському регіоні сприяв «загерметизований» у собі потенціал міжетнічного антагонізму. Головним критерієм Відня у сфері етнонаціональної політики тут виявилася нейтралізація сепаратизму етнічних меншин.

¹*Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — С. 7–8.

²*Дністрянський М.С.* Етнополітична географія України: проблема теорії, методології, практики. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка; Літопис, 2006. — С. 93–94.

³*Круглашов А.* Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції // Політичний менеджмент. — 2004. — № 2. — С. 47, 48.

⁴*Гон М.* Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — Рівне: Волинські обереги, 2006. — С. 358–368.

⁵*Zamorski Kr.* Informator statystyczny do dziejow społeczno-gospodarczych Galicji. — Krakow — Warszawa, 1989. — S. 70–73.

⁶*Fras Z.* Galicja. — Wroclaw: Wydawnictwo Dolnoslaskie, 2004. — S. 245–250.

⁷*Круглашов А.* Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції. — С. 49.

⁸*Гон М.* Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — С. 139.

⁹*Monolatyj I.* Etnopolityczne aspekty polityki narodowosciowej Austro-Wegier w Galicji, 1867–1914 // Nowa Ukraina. — 2/2006. — Krakow: wyd. Historia Iagellonica, 2006. — S. 19–20.

¹⁰*Миллер А.* Галиция в системе австро-венгерского дуализма // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. / Отв. ред. Т.М. Исламов, А.И. Миллер. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995. — С. 65, 67.

¹¹*Fras Z.* Galicja. — Wroclaw, 2004. — S. 276.

¹²*Monolatyj I.* Etnopolityczne aspekty polityki narodowosciowej Austro-Wegier w Galicji, 1867–1914. — S. 15.

¹³*Petraru M.* Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejow osadnictwa polskiego. — Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2004. — S. 29–32, 39–41, 75–77.

¹⁴*Добржанский А.* «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX — начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. — С. 79.

¹⁵*Круглашов А.* Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції. — С. 49–50.

¹⁶*Бурдяк В.* Феномен буковинизму та його конкретний вияв щодо німецької спільноти краю // Наукові записки / Курасівські читання — 2005. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. — Вип. 30, кн. 1. — С. 87–88.

¹⁷*Гон М.* Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — С. 70.

¹⁸*Petraru M.* Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. — Kraków, 2004. — S. 70, 71.

¹⁹*Zamorski Kr.* Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. — Kraków — Warszawa, 1989. — S. 193.

²⁰Staatsgrundgesetz vom 21.Dezember 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1867. — Wien, 1867. — S. 395–396.

²¹*Kann R.A.* Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848–1918 // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. III/2. — Wien, 1980. — S. 1334–1336.

²²*Monolatyj I.* Etnopolityczne aspekty polityki narodowościowej Austro-Wegier w Galicji, 1867–1914. — S. 14.

²³*Миллер А.* Галиция в системе австро-венгерского дуализма // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. — М., 1995. — С. 68, 69.

²⁴*Добржанский А.* «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX — начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. — М., 1997. — С. 80, 81.